

Історія України: нові аспекти осмислення

Ізасідання

Дмитро Гордієнко

(Київ)

«СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА»: ТЕКСТИ, КОНТЕКСТИ, МЕЖІ

Статтю присвячено питанню періодизації історії України, зокрема виокремленню в ній середньовіччя. Відтак обґрунтовується доцільність вживання терміна «Середньовічна Україна» на позначення цього періоду в національній історії України. Він є придатним як для наукової, так і дидактичної історіографії. Запропоновано хронологічно обмежувати етап Середньовічної України межею VI–VII ст. – 1569 роком, з виокремленням у ньому раннього (VI / VII – кінець X ст.), зрілого (кінець X – середина XIV ст.) та пізнього середньовіччя (середина XIV – 1569 р.). Такий підхід розширює тематичні тексти української історії середньовічної епохи та вписує українську історію в загальноєвропейський контекст.

The article deals with the periodization of Ukrainian history, in particular, the separation of the Middle Ages in it. Thereupon, there is substantiated the expediency of applying the term *Medieval Ukraine* to the designation of this period in the national history of Ukraine. The term is suitable for both scientific and didactic historiographies. It is proposed to chronologically limit the stage of Medieval Ukraine by the span of the VIth–VIIth-centuries turn up to the year 1569. Within the period separated are the early (VIth–VIIth-centuries turn to the late Xth century), high (late Xth – mid-XIVth centuries), and the late Middle Ages (mid-XIVth century to 1569). This approach 1) broadens the thematic texts of Ukrainian history of the Medieval Era, and 2) incorporates Ukrainian history into a pan-European context.

Українська історіографія формувалась і досить довго розвивалася в межах чужих історичних наративів панівних націй, насамперед російської, намагаючись не стільки окреслити, як відокремити текст українського минулого від чужого, зокрема загальноєвропейського наративу. Лише в еміграції та діаспорі українська історична наука, розвиваючись у загальносвітовому історі-

ографічному просторі, відійшла від накинутих їй чужих схем і змогла запропонувати власний, національний текст українського минулого. І це стосується не лише дослідження чи оцінки окремих подій чи явищ, а й осмислення цілого українського історичного процесу, невід'ємним складником чого є вироблення періодизації української історії, що особливо гостро актуалізовано останнім часом щодо середньовічного періоду історії України. Отже, стаття має історіософський характер, її мета – це осмислення одного з базових періодів української історії у контексті світової – Середньовіччя, періоду, коли сформувалися більшість сучасних європейських націй, європейських мов, політичні та судові системи Європи [1, с. 18].

Говорячи ж про періодизацію в історії, насамперед варто враховувати той факт, що будь-яка періодизація неминуче спрощує, тим самим спотворює історичну реальність. Проте національний історичний наратив потребує осмислення у виокремленні закінчених періодів, що сприятиме глибшому та ціліснішому розумінню історичного минулого.

Потреба ж застосування до історії України європейської періодизації, з її складовою частиною – Середньовіччям, зумовлюється, по-перше, інтеграцією української історичної науки до світової, а по-друге, потребою глибшого дослідження українського минулого. Саме стадіальна періодизація, що ґрунтується на глибоких змінах у людській свідомості та комунікаціях, є найприйнятнішою у світовій, зокрема європейській історичній науці [7, с. 154].

На жаль, в українській історіографії питанню періодизації національної історії не надається важливого значення, про що свідчить і нормативна, енциклопедична стаття С. Кульчицького «Періодизація історії України» [10]. Дослідник слушно наголошує, що в основу періодизації історії України покладені схеми М. Грушевського. Проте тут же переінакшує самого Грушевського. Приміром, говорячи про періодизацію історії України, С. Кульчицький вказує на статтю М. Грушевського «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», далі реконструює схему історії України Грушевського не за «Історією України-Руси», як то мало б бути, а замінює її схемою «Нарисів історії українського народу». Однак, «Звичайна схема» Грушевського, хоча і є працею-підставою для

розуміння українського історичного процесу, була покликана не дати схему історії України, а, по-перше, спростувати політичні конструкти Карамзіна-Погодіна в науковій історіографії, відтак, по-друге, запропонувати раціональнішу схему історії східного слов'янства [3], адже й готувалась стаття до з'їзду російських філологів, які мали виробити раціональну схему історії слов'янства [3, с. 75]. Головним висновком відомого історика у цій статті є теза, що «історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народності» [3, с. 81]. Відповідно схема «Нарисів історії українського народу» – покликана дати схему історії не України, а лише українського народу, у його етнічному розумінні.

У схемі «Нарисів історії українського народу» М. Грушевський виокремив додержавний період, далі йшов Київський період, який відповідно змінився періодом Галицько-Волинської держави, далі – знову бездержавний період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі, за яким знову йшов державний період Гетьманщини, який знову ж змінився Австрійською та Російською анексіями і так далі, безумовно позначаючи в них локальніші етапи. Саме ця схема й стала основою схеми історії України істориків-державників. Однак саме в державницькій історіографії було запропоновано виокремлювати в історії України період середніх віків, уперше у праці С. Томашівського «Українська історія. Старинні і середні віки» (Львів, 1919), яку Н. Полонська-Василенко назвала першою державницькою працею в українській історіографії. Советська українська історіографія окреслювала середньовічний період суто за формаційним і за російським підходом, як період «Київської Русі та феодальних князівств XII–XIII ст.».

Після відновлення незалежності України 1991 року знаковою подією в українській історіографії стало видання праці О. Субтельного «Україна: історія», що міцно повернула в історичний наратив державницьку школу української історіографії. Безумовно, можна погодитись із С. Кульчицьким щодо оцінки як знакової появи 15-томової серії «Україна крізь віки», однак тут же дослідник знову ж таки, на нашу думку, помилився, стверджуючи, що лише у цій схемі був поданий історичний процес від його

початку на всіх теренах України, протиставивши М. Грушевському, який нібито починав історію України від розселення слов'ян [10, с. 158]. Окрім цього недогляду, варто нагадати і той, що саме в середньовічному періоді (томи 3–6 «України крізь віки») наявні численні лакуни, як то опущено Закарпаття, кочові народи, зокрема історія Кримського ханату, власне ті теми, які охоплює «Історія України-Руси» М. Грушевського.

Варто згадати й інші спроби осмислення історичного хронотопу України у класичній, європейській періодизації з виокремленням у ній Середніх віків. Насамперед це 2-томовою «Економічна історія України» за редакцією В. Смоля (Київ, 2011) та 2 випуски збірника «Середньовічна Україна» (Київ, 1997, вип. 1–2). Однак в обох випадках терміном «середньовічний» було лише замінено термін «феодальний», коли Середні віки охоплювали і власне середні віки, і ранньомодерний час. Як перехідний етап історичного наративу в Україні можна назвати 5 випусків часопису «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*» (Київ, 1992–1998), одного з безумовно найкращих видавничих проєктів України, який, однак, також охоплював як власне середньовічний, так і ранньомодерний періоди. На сьогодні в Україні (в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України) започатковано новий медієвістичний проєкт *Ucrainica Mediaevalia* (Київ, 2018, vol. I), з-поміж іншого покликаний досліджувати Середньовічну Україну як складову частину європейського середньовіччя. Прикметно, що у тогочасній Західній Європі, як показав Д. Наливайко, Україна впевнено визначалась «як передусім європейська держава, включена в контекст європейської історії, а її культура й література – як складова частина розмаїтої культури європейського середньовіччя» [14, с. 521]. У контексті зазначеної теми, заслуговує на увагу посібник Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» (Київ, 1997–2009, видання 1–4). Однак авторка, загально окресливши хронологічні межі середньовіччя та ранньомодерним періодами, не проводить чіткої межі між ними, а йде за державницькою схемою, хоча й критикує її у вступі. Натомість, у періодизації історії української літератури Ю. Пелешенко впевнено виокремлює середньовічний період, коли в духовному та економічному житті України відбувалися

процеси, «типологічно споріднені з загальноєвропейськими» [16, с. 3], хоча в українському літературознавстві і досі побутує термін «давня українська література», як вона визначена у першому томі академічної історії української літератури [9]. Таким чином і на сьогодні класичною залишається стаття І. Лисяка-Рудницького «Проблеми термінології і періодизації в українській історії» [13], позаяк і відповідна дискусія з цього питання [20], що відбулася в західній українській історичній науці наприкінці 1970-х років, задовільної відповіді на це питання не дала.

Відтак можна констатувати, що сучасна українська медієвістика все ще перебуває в руслі російських схем історії України. Погляд на уявну Київську Русь як якусь єдину державу не є прийнятним. Як наголошував М. Грушевський, «історія великоруська (такою стає ся «русська історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась “общеруська” історія. Зрештою, “общеруської” історії й не може бути, як нема “общеруської” народності» [3, с. 81]. Фактична політична єдність земель була хіба що за Володимира Великого, проте вже за його правління в окрему державу виділилось Полоцьке князівство. Тому лише Володимир Великий як Карл Великий на Заході (за порівнянням Нормана Дейвіса [5, с. 343]) певним чином може бути постаттю історії трьох народів: українського, білоруського та російського. Що ж до періодичної декларації в літописах єдності всієї «руської землі», поперше, потрібно враховувати, що це думка книжника, а по-друге, контекст іншого / чужого. Адже в Середньовіччі, як наголошував Ю. Пелешенко, самоідентифікаційні ідеї значно відрізнялись від модерних, коли «весь православно-слов'янський загал відчував щось на кшталт релігійного патріотизму, який часом охоплював усю православну спільноту, а іноді поширювався й на весь християнський світ» [16, с. 15]. Власне, літописці «Руською землею» називали насамперед територію Середнього Придніпров'я: Київське (за винятком Деревської та Дреговицької земель), Чернігівське та Переяславське князівства [15, с. 29]. Прикметно, що західноєвропейські автори навіть у XVI–XVIII ст. середньовічну Київську державу – Русь пов'язували з історією України, а не Росії [14, с. 42–43; 19, с. 21]. Лише з остаточною анексією України Московським царством у XVIII ст. назва руський / російський переноситься на всю Російську імперію [14, с. 46].

Таким чином, «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської» [3, с. 77]. Відтак, М. Грушевський цілком слушно констатує, що «Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності» [3, с. 77]. Зауважив науковець і ту дилему, що «наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу», російська історія «зістається, властиво, без початку <...>. Фікція “київського періоду” не дає можності відповідно представити історії великоруської народності» [3, с. 77, 78].

Усвідомлення ж штучності, разючої невідповідності українському історичному минулому, змушує науковців на протигагу «Київській Русі» моделювати конструкти на кшталт «Давня Русь», «Київська Держава», «Середньовічна Русь» (поширений і в російській історіографії) тощо, при цьому абсолютно ігноруючи навіть запропонований М. Грушевським термін «Україна-Русь». Спроба окреслити середньовічний період української історії як «Княжа доба» також не є вдалим, позаяк княжа доба, по-перше, не охоплює увесь середньовічний період, а, по-друге, виходить за межі власне середніх віків. З іншого боку, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «такі поняття, як “княжа доба” і “козацька держава”, що їх не можна поширити на інші країни, штучно ізолюють український історичний процес від ширшого контексту» [13, с. 42].

Однак, виходячи формально з класифікатора професій, а науково – з потреби окреслення історичного процесу на теренах усієї України, складного процесу генези української політичної, багатоетнічної нації, всі запропоновані терміни не є придатними, хоча в суто наукових, більш локальних темах – можуть використовуватись і далі.

Таким чином, маємо погодитись із І. Лисяком-Рудницьким, що «нема потреби вигадувати окрему періодизацію української

історії, оскільки загальноєвропейську модель цілком можна застосувати до України, зробивши лише невеликі поправки» [13, с. 42]. І саме застосування європейської періодизації дає змогу не лише українській історичній науці більш органічно інтегруватися до європейської історіографії, а й більш цілісно й ґрунтовно розкрити українську минувшину. Як наголошував І. Лисяк-Рудницький, саме така періодизація української історії «ґрунтується на реальній структурі самого історичного процесу; вона органічно вписує українську історію в загальноєвропейський розвиток і водночас вона виявляє незаперечний факт відносної відсталості й маргіальності України порівняно з географічним ядром західної цивілізації. Україна пережила усі стадії європейської еволюції, але загальні європейські соціальні та культурні тенденції досягли Україну з певним запізненням і часто в послабленій формі» [13, с. 43].

Як відомо, Середні віки є суто європейським явищем [1, с. 12]. Первісно вони означали період між історією стародавнього світу та новою історією, між Античністю і Ренесансом. Поняття «Середні віки» («*media aetas*», «*intermedia aetas*») сформувалось у колах італійських гуманістів XV ст. Першим виокремив цей період як проміжок між давньою історією та Ренесансом Флавіо Біондо (1392–1463) у своїй праці «Три декади історії від падіння Римської імперії». Відтак, за періодизацією автора, Середні віки обмежувалися часом від 410 до 1440 р. Проте лише з праці німецького історика Христофора Келлера (1634–1707) «*Historia medii aevi, a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcas captam deducta...*» (Jenae, 1698) термін «Середні віки» утвердився в європейській історіографії. При цьому Х. Келлер фактично обмежував період Середньовіччя заснуванням (331 р.) та падінням під ударами османів Константинополя (1453 р.), що збігалось із закінченням Столітньої війни (1337–1453), проте згодом він посунув нижню хронологічну межу до 476 року.

Відтак, чи обґрунтовано вживати щодо України термін «Середні віки» та, відповідно, «Середньовічна Україна» у цьому первісному вузькому розумінні? І відповідь буде однозначною і ствердною. Насамперед, чи бачила Європа Україну своєю частиною, частиною християнського світу? Очевидно, що так. Ще від доби Античності східна межа Європи проходила річкою Танаїс, отже захоплювала й територію України з її давніми, грецькими

колоніями, що дало підстави українському історику О. Домбровському запропонувати і обґрунтувати концепт «Антична Україна» [див., наприклад: 4]. З остаточним же запровадженням християнства за Володимира Великого 989 року Україна «остаточно визначилася як європейська країна з превалюючими європейськими орієнтаціями, зокрема політичними й культурними» [14, с. 37]. Тому не дивно, що для англійського автора XIII ст. Роджера Бекона, Танаїс був не лише межею Європи, а й межею Русі-України [14, с. 79].

Входили українські землі й до теренів поширення італійського Ренесансу [див.: 17]. При цьому в історіографії поширена хибна теза, що Ренесанс в Україну прийшов через Польщу. Коректніше говорити про те, що Ренесанс в Україну прийшов як у складову частину Речі Посполитої. При цьому майстрами, як у самій Польщі, так і в Україні були ті самі італійські майстри.

На сьогодні для означення меж Середніх віків у європейській медієвістиці найпоширенішими є межі 476/500–1492/1500 років [1, с. 11, 13]. Тим самим нижня хронологічна межа визначається падінням Римської імперії на Заході та Великим переселенням народів, відповідно верхня – відкриттям Колумбом Америки та закінченням реконквісти в Іспанії. Інколи верхню межу визначають початком Реформації (1517 р.), або ж початком Відродження (початок XIV ст.). Однак, як слушно зауважує відомий французький історик Ж. Ле Гофф, елементи Середньовіччя простежуються вже у період пізньої античності, від II–III ст., і входять у Новий час, у XVIII ст., поступово виживаючи себе перед лицем Французької революції та промислового перевороту XIX ст. [11, с. 5–6].

Однак, в історії України, як периферійної країни Європи, як було зазначено, буде дещо відмінною й періодизація історичних епох, зокрема Середніх віків. До прикладу, І. Лисяк-Рудницький чітко не називає нижню хронологічну межу, однак із його визначення першого періоду як VI–IX ст., можна висувати, що нижньою хронологічною межею науковець уважав VI ст. [13, с. 42]. Верхню ж хронологічну межу І. Лисяк-Рудницький визначав чітко як 1569 рік – укладення Люблінської унії [13, с. 43]. Цю дату як межову визначав і М. Грушевський, який саме Люблінською унією завершив 4-й том своєї «Історії України-Руси». М. Грушевському прямо заперечує С. Кульчицький, який такою межовою датою вважає 1648 рік – «Початок Визвольної війни українського

народу» [10, с. 155]. Цією ж подією пропонує завершувати все європейське Середньовіччя С. Лиман [12, с. 22]. Однак, ця спроба реанімувати стару советську схему завершення Середніх віків серединою XVII ст. (у російській історіографії феодалізм інколи доводять навіть до 1861 р.) не є прийнятною. По-перше, «визвольна війна» була лише елементом Козацької революції, або у термінах доби – Хмельниччини, по-друге, політична і соціальна структура Гетьманщини була запозичена з Речі Посполитої, і така періодизація є прийнятною лише в національній історії, у її державницькому складнику. Натомість І. Лисяк-Рудницький цілком слушно обґрунтовує 1569 рік як завершення українського середньовіччя тим, що саме Люблінська унія «докорінно змінила статус українських земель, ввела нову соціальну систему, в основі якої лежали стани і відкрила країну для впливів ренесансу, реформації та контрреформації» [13, с. 43].

Утім, на сьогодніша схема І. Лисяка-Рудницького може бути дещо скорегована. Щодо нижньої хронологічної межі, то вона видається більш розмитою. У її основу я кладу етапи поширення християнства на українських теренах. Як відомо, саме християнська церква справляла визначальний вплив на духовне і політичне життя у середньовічній Європі, була формотворчим базисом усієї європейської середньовічної цивілізації. Власне сама Європа у Середні віки визначалась як Християнський світ. Тому, як нижню хронологічну межу можна визначити широкий проміжок часу – друга половина VI – перша половина VII ст., більш вузько рубіж VI–VII ст. – етап остаточного утвердження християнства у візантійських володіннях південної України [8]. З іншого боку, – це час занепаду останньої пізньоелліністичної Боспорської держави.

Таким чином, визначивши період Середньовічної України як рубіж VI–VII ст. – 1569 рік, у межах нього можна виокремити відповідні підперіоди, що відповідали б європейському ранньому, зрілому та пізньому середньовіччю. (За схемою Л. Войтовича, V–IX ст. – раннє середньовіччя; X – середина XIII ст. – класичне середньовіччя і середина XIII – кінець XV ст. – пізнє середньовіччя [1, с. 16]). І. Лисяк-Рудницький виокремлює такі підперіоди: ранній – VI–IX ст., визначений дослідником як «доба, що передуює появі Київської Русі»; зрілий – X – середина XIV ст. – «час об'єднаного Київського князівства (т. зв. Київської федерації і Галицько-Волинської держави)»; і, відповідно, пізнє середньовіччя – від середини

XIV ст. до 1569 року – доба литовського панування [13, с. 42–43]. Однак, враховуючи здобутки української історіографії від часу появи статті І. Лисяка-Рудницького (1978 р.), цю хронологію можна дещо уточнити. Зокрема, перший – ранньосередньовічний період варто визначити як рубіж VI–VII ст. – кінець X ст. – етап утвердження християнства на українських землях та утворення Київської держави; зріле, або класичне, середньовіччя – кінець X – середина XIV ст. – етап розвитку незалежних політичних утворень на теренах України; і, слідом за І. Лисяком-Рудницьким, пізні середньовіччя – середина XIV ст. – 1569 рік – входження українських земель до складу інших держав: Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Орди, що закінчився утворенням Речі Посполитої двох народів – польського та литовського, яка, за висловом Н. Яковенко, залишила «за бортом політичного життя третій компонент – український» [19, с. 16]. Це й період поглибленої інтеграції України до європейського простору, зокрема південної України і, що важливо, саме на XIV–XVI ст. припадає період остаточної перемоги християнства в Україні та його органічного поєднання в народній уяві з традиційними, поганськими елементами [4, с. 7–8; 16, с. 22].

Щодо ж до термінів на визначення українського середньовіччя, то найприйнятнішим видається термін «Середньовічна Україна», який використовує у своїй періодизації І. Лисяк-Рудницький [13, с. 42]. Він може вживатися у вузькому та широкому сенсі. У вузькому значенні він позначає історію літописних племен і народностей протягом усього визначеного періоду, що створили український народ. У широкому значенні позначає історію всіх етносів та народностей, що творять сучасну українську політичну націю, отже охоплює весь територіальний обшир сучасної України в Середні віки. Проте у загальноєвропейському контексті видається доцільним застосовувати терміни «Середні віки в Україні» чи «Україна в середні віки». Ретроспективне ж використання сучасного поняття «Україна» до минулих епох, коли він можливо ще й не існував (мається на увазі період до XII ст.), І. Лисяк-Рудницький вважає цілком доречним покликуючись на приклад Франції, історики якої «не вагаючись включають кельтів, романських та французьких галлів в історію Франції, незважаючи на той факт, що термін “Франція” з’явився пізніше і спершу стосувався району самого Пирижу – ol de France» [13,

с. 43–44]. Однак, як показав ще С. Шелухін [18], що на сьогодні підтримано Н. Яковенко [19, с. 22], у період Середньовіччя, «Русь» була назвою політичною, суто книжною, що походила від назви прийшлої панівної верстви – русів, натомість на низовому, народному рівні очевидно вживалася назва «Україна», що походить від слов'янської праоснови *kraǰь* і означала «своя земля», «свій край». Таким чином, вживання назви «Україна» щодо українських земель середньовічного періоду як для суто наукової, так і дидактичної історіографії є цілком коректним і прийнятним.

Проте у більш локальних дослідженнях, суто наукових, варто використовувати й власні назви, як то Київське чи Чернігівське князівство, Волинська земля, Половецький степ, Князівство Теодоро чи Хазарський каганат тощо. Це ж стосується і терміна «Русь», його грецького еквівалента «Ῥωσία» та латинського «Russia», адже протягом середньовіччя і ранньомодерної доби ця назва переважно вживалася щодо українських теренів і лише на початку XVIII ст. була привласнена Петром I.

Отже, відхід від суто етнічної схеми «Історії українського народу» М. Грушевського та державницької історіографії, застосування європейської схеми розширює й тексти та контексти історії Середньовічної України. Окрім, власне українських князівств, з'являються тексти візантійський, князівство Теодоро, печенізький і половецький степи, готський текст, італійський та вірменський тексти, татарська Україна, відповідно Кримський ханат чи великоморавський контекст – Закарпаття. Тим самим українська медієвістика у вивченні історії України повертається до порайонного підходу Володимира Антоновича та, власне, схеми «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. При цьому варто зазначити, що вже неодноразово наголошувалося у вузьконаукових дослідженнях різноманітних питань української медієвістики, між усіма цими політичними утвореннями та культурами був тісний діалог і взаємовплив, зокрема етнічний. Тим самим вони творили і певну соціокультурну єдність на теренах України. Як зауважувала Н. Яковенко, хоча й маючи на увазі очевидно вже ранньомодерну добу, населення України «не мало особливих проблем ні з польською, ні з кримськотатарською, ні з молдавською, російською чи турецькою мовами» [19, с. 26].

Безумовно, я погоджуюсь із Л. Зашкільняком, що кожна періодизація – це лише гіпотеза [7, с. 154]. Лише практичне застосуван-

ня схеми може показати її хибність, або ж навпаки підтвердити доцільність її використання. Та головне, як наголосив В. Горський, «звільняючись від міфологем доби панування тоталітаризму, нам належить виконувати роботу, якою зайнята нині вся Європа» [2, с. 180]. Відродження ж «європейського палімпсесту» немислиме без повернення у європейське середньовіччя Середньовічної України. Український же середньовічний палімпсест вимагає рішучого відходу від історіографії і повернення винятково до джерел і лише на їхній основі побудови нових історіографічних схем та концептів.

1. *Войтович Л. В. Medium aevum: Середні віки: [підручник] / Л. В. Войтович, Н. Б. Козак, Ю. В. Овсінський, М. І. Чорний ; за ред. Л. В. Войтовича. – Львів : Тріада Плюс, 2010. – 502 с.*

2. *Горський В. С. Філософія в українській культурі: методологія та історія. – Філософські нариси / В. С. Горський. – Київ : Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.*

3. *Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // *Грушевський М. С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 75–82.*

4. *Грушевський М. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1994. – Т. 4. – Кн. 2. – 320 с.*

5. *Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – Київ : Основи, 2012. – 1464 с.; іл.*

6. *Домбровський О. Вплив ранньої грецької духовності на розвиток поняття античної України / О. Домбровський // *Записки НТШ. – 1962. – Т. 169 : Збірник на пошану З. Кузеля. – С. 336–344.**

7. *Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії / Л. О. Зашкільняк // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2011. – Т. 8 : Па–Прик. – С. 152–155.*

8. *Зубарь В. М. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный. – Киев : Институт археологии НАН Украины, 2000. – 179 с. – 68 илл.*

9. *Історія української літератури. Т. I : Давня література (X – перша половина XVI ст.) / наук. ред.: Ю. Пелешенко, М. Сулима. – Київ : Наукова думка, 2014. – 840 с.*

10. *Кульчицький С. В. Періодизація історії України / С. В. Кульчицький // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2011. – Т. 8 : Па–Прик. – С. 155–158.*

11. *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. ; под ред. Ю. Л. Бессмертного. – Москва : Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
12. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков : ХГАК, 2009. – 688 с.
13. *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології і періодизації в українській історії / І. Лисяк-Рудницький // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Т. I / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – Київ : Основи, 1994. – С. 41–46.
14. *Наливайко Д. С.* Україна очима Заходу / Д. С. Наливайко. – 2-ге вид., допов. – Київ : Грамота, 2008. – 784 с.
15. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – Москва : Изд-во АН СССР, 1951. – 282 с.
16. *Пелешенко Ю. В.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті / Ю. В. Пелешенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Стилос, 2012. – 608 с.
17. Українська культура : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – Київ : Либідь, 1993. – 592 с.
18. *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. – Прага, 1936. – 250 с.
19. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – 3-тє вид., перероб. та розш. – Київ : Критика, 2006. – 584 с.; іл.
20. *Rethinking Ukrainian History / ed. I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka.* – Edmonton, 1981. – 268 p.